К.Качайло

Конфіксальні структури з пол–(полу–)...–ок в українській мові

У межах утворень із переривчастими морфемами з другим компонентом -ок особливе місце посідають іменники із конфіксом ПОЛ-(ПОЛУ-)...-ОК. На питання про статус першої частини ПОЛ-(ПОЛУ-) у лінгвістичній літературі однозначної відповіді немає. Так, К.Б.Воронцова,Г.А.Качевська, К.Л.Ряшенцева, В.М.Яковлєв визначають ПОЛ-(ПОЛУ-) як "кореневі морфеми". Є й протилежна думка: деривати з ПОЛ-(ПОЛУ-) тільки тоді вважаються складними словами, коли не втрачено зв'язок зі словосполученням. у всіх інших випадках ПОЛ-(ПОЛУ-)є "префіксом". На сьогодні сформувалася й така точка зору, що ПОЛ-(ПОЛУ-)-морфема перехідного типу, а конкретніше префіксоїд, наприклад, В.Ф.Русецька вказує на цілий ряд ознак , яких набуває морфема перехідного типу ПОЛ-(ПОЛУ-): 1) двофункціональність ("можливість вживання як у функції афіксальної морфеми, так і у функції кореневої"), 2) регулярність (" часте відтворення у поєднанні з продуктивністю"), 3) абстрактність семантики(значення кореня у слові завжди конкретніше , ніж значення афіксів, які відзначаються, як правило, абстрактністю у вираженні значень). Дослідниця дотримується думки, що описуваний префіксоїд виступає нині як афікс широкого діапазону дії, з великими і різноманітними словотворчими зв'язками.

Отже, морфема ПОЛ-(ПОЛУ-), з одного боку зберігає статус кореневої, не втрачаючи генетичного смислового зв'язку з давньоруським полъ " половина", а з другого боку набуває ознак префіксоїда (префікса чи першої

частини конфікса).

Щодо питання, чи ПОЛ- та ПОЛУ- є різними морфемами, а чи варіантами однієї, то традиційно вчені визначають як одну морфему(К. Л. Ряшенцев, М.В.Черепанов), рідше як варіанти(Р.П.Рогожнікова). В.В.Виноградов у будові складних слів розрізняє "числівникову морфему ПОЛ-" в називному відмінку, та кількісний префікс ПОЛУ- в інших відмінках. Р.П.Рогожнікова розмежовує елементи ПОЛ- та ПОЛУ- через те, що "вони по-різному утворюють складні слова".

Перші іменники, у морфемній будові яких були наявні компонентні ПОЛУ- та -ОК, фіксуються в обстежених пам'ятках ХУ століття: а я кн(А)зь Сємєн Юрьєвич маю придати ку св (А)тому Иоанну к Голштаном полумєрокъ мєду (1489 ССУМ II 187) "міра місткості рідких і сипучих тіл" (мъра "предмет, яким щось наміряють ; мірка". Пор.також форми полмърок (1653 АрхЮЗР 1/XI 451), полумирок (1653 АрхЮЗР 1/XI 453) , полумярок(1665 АрхЮЗР 1/XI 477) . А съ икры мыта нє давати, wт прєсного мєду с сосудины с въка по полугрошку , wт колоды мєду грошъ (1494 Торг 38) "грошова одиниця, яка за вартістю дорівнює половині гроша" (грошъ-"срібна грошова одиниця").

Конфіксальні деривати на -ОК і з першим компонентом ПОЛ-, за нашими матеріалами , зафіксовані у ХУІ столітті, тобто дещо пізніше , аніж структури з першим елементом ПОЛУ-. Наприклад: въ томъ же дворе, въ коморъ , маєтности речей рухомыхъ:... полмисковъ немалых шесть, приставок шесть, талерей осьмнадцять...(1575 АрхЮЗР III 54) " глибока глиняна тарілка, яка за місткістю відповідає половині миски"; оть дымника по полъгрошку и списного по два бъелые беремо (1582 АрхЮЗР I/I 155) "те ж, що й полугрошок".

Творилися конфіксальні похідні на грунті сполучень слова ПОЛЪ "половина" із залежним іменником.

Наприклад: и те, господару, помню: давывали...княгини великой Витовтовой... по полгроша (1444 ССУМ II 187) "назва грошової одиниці, півгроша", а пить моричь (!) в олєша оу дому за полъ гривны грошовъ (1378 Р 26) "назва грошової одиниці, півгривні"; а едучи дорогою зъ полмили на запад зимный ... по левой стороне Теременское (1322 АрхЮЗР 1(VI 3) "назва міри відстані: півмилі".

Базою згаданого конфіксального творення іменників стала суфіксація, яка передувала йому. Без сумніву, "виникнення конфіксальних структур і самих конфіксів незмінно пов'язано з перерозкладом основи". Похідні типу полъмърокъ, полъгрошокъ семантично співвідносилися зі сполученнями полъ меры, полъ гроша. Схема творення була така: полъ меры + окъ → полъмърок; полъ гроша + окъ → полъгрошокъ. Внаслідок приєднання зазначеного суфікса виникали іменнки, що є назвами конкретних предметів. З часом відбулася зміна мотиваційної співвіднесеності та встановлення зв'язку безпосередньо зі словами мъра та грошъ, що викликало зміни у морфемній структурі похідних. Твірними основами почали сприйматися іменники і формант став іншим: мъра → полъмърок; грошъ → полъгрошокъ. Відбулося "скорочення основи на користь афікса". Причому перерозклад в даному випадку характеризується яскравою специфікою: "скорочення основи відбувається не контактним способом (на місці безпосереднього зіткнення основи й попереднього афікса), а дистантним. Тому, зберігаючи статус морфеми, афікс змінє свою якість: він стає переривчастим, двоелементним, тобто конфіксом". Пізніше, за згаданим вище зразком, почали творитися структури вже конкретно від іменників за допомогою нової морфеми.

У цей же час починає формуватися загальне словотворче значення моделі. Усі похідні, утворені за

допомогою конфікса ПОЛ- (ПОЛУ-)...-ОК, називають предмети (рідко істоти), чкі точно або приблизно вдвічі менші за названі мотивуючим словом. З часом виникають деривати, у яких загальне словотвірне значення реалізується у частковому, а саме: підібність до того, схожість з тим, що названо твірною основою. Наприклад: полуботокъ (XVI ІКІС) "взуття, у мн. Чоботи з короткими халявами" (ботъ "чобіт з високими халявами").

Протягом наступних століть шляхом конфіксації за допомогою форманта ПОЛ-(ПОЛУ-)...-ОК утворилася велика кількість похідних, які складають такі лексико-словотвірні групи:

І.1. Назви предметів, які є наполовину меншими від тих, що названі твірною основою: полукомАжокъ (1552 Торг 81) "річкове судно вантажопідйомністю близько 5 лаштів" (комАга "найпоширеніший тип сплавного судна без шогл, прямокутної форми, вантажопідйомністю близько 10 лаштів "міра ваги на річковому транспорті (1 лашт = 120 пудів)"; полубочокъ (XVI ІКІС) "дерев'яна посудина із дошок скріплених кільцями, місткість якої складає 10-15 відер", полбочокъ (XVI ІКІС) "те ж, що й полубочокъ", полубортокъ (XVI ІКІС) "невелика колода для бджіл"; полумисокъ (Радив 236) "глиняна тарілка або миска наполовину менша за звичайну" (миса "велика миска, блюдо"); полбарилокъ (XVI ІКІС) "дерев'яна посудина зроблена з дошок обхвачених кільцями" (барило "бочка"), півскирток (Ж 636) "скирта вдвічі менша за звичайну"; полукіпок (693) "плетений кузок" (кошъ "вид плетеної корзини для носіння різної поклажі"); півпляшок (ІвШ 48) "посудина місткістю у половину пляшки (пляха "сулія, велика пляшка"), півдудок (Лексфр 166) "музичний інструмент, сопілка"; півшкурок (СУМ VI 390) "шкура молодого бичка, яка за розмірами дорівнює половині шкури дорослої тварини"; піўкопок (Бат 284) "30 снопів скошеного або зжатого хліба, складених колоссям

усередену й прикритих одним снопом зверху" – полукопокъ (Ж 693) (копа "60 снопів, складених у такий же спосіб").

І.2. Найменування одиниць та предметів вимірювання, що є наполовину меншими від тих, які названі твірною основою: полуквартокъ (XVI ІКІС) "посудина для пиття, що за місткістю дорівнює половині кварти" (кварта "міра рідин. (восьма або десята частина відра")); полукуфокъ (XVI ІКІС) "міра рідини в 15 кварт" (куфа "чан, бочка місткістю 30 кварт"); півсоток (Ж 636) "половина сотні" (сотня "певна кількість чогось, що дорівнює числу сто"); полумацьок (693) " міра ваги сипких тіл в 25 кг або дерев`яний посуд місткістю в 25кг" (маца "міра ваги зернових , що дорівнює 50 кг"); полусеток(694) " одиниця вимірювання полотна в 50 аршинів") сеть" одиниця вимірювання полотна в 100 аршинів"); півлатерок (0 II 64) "одиниця виміру дров (1-2 кубометри)" латер "одиниця виміру дров (2 або 4 кубометри)"; полусашок (0 II 109) "сувій полотна в 6-7 мір" (певно, походить від сагъ "кусок грубої тканини". Пор. Сажень(від сАгати рукою) "міра довжини в розмах обох рук").

І.3. Назви грошових одиниць, які за вартістю вдвічі меньші від тих , що названі твірною основою. Крім згаданих вище польгрошка та полугрошка, фіксується ще полталярок(XVI ІКІС) " старовинна польсько-литовська монета, що дорівнює 65 копійок срібла або 1 гульден" (таляр "монета у 2 гульдени").

І.4. Найменування місцевості, меншої наполовину від названої твірною основою: полуланок (1571 ВГ 214) "поле, засіяна смуга близько 5 десятин" (лань "поле близько 10 десятин"); пiўланок(1900 ДолГов 114) "поле площею в 50 квадратних метрів, як правило, далеко від дому".

І.5. Назва явища, яке відбувається в середині того, що названо твірною основою: полуденок (Ж 693) "час

найвищого стояння сонця над горизонтом, середина дня".

II.1. Назви предметів, які є подібними до тих , що названі твірною основою. Крім згаданого вище полуботокь в пам'ятках української мови фіксується ще кілька різноманітних найменувань.
Наприклад:пу/л/чамаро/к/ (1650 ДМ 194)" короткий хутряний верхній чоловічий одяг" (чамара "верхній чоловічий одяг типу кожуха"); полутабинокь (1861 Закр. 468) "старовинна, гладенька шовкова тканина, рід граденапля" (табинь "вид тканини") . Пор. З діал. Полутабенокь (УмС 1012) "означає те ж, що й полутабинокъ"; полудрабок (ФП 200) "бік возового ящика, утворений за допомогою по здовжніх і поперечних жердин на зразок драбини" (драби "великий решітчатий віз для перевозки сіна"); полустанок (Ж 694) "невелика стоянка, місце зупинки" (стан "поселення людей біля місця зупинки в дорозі"); пів'топорок (1900 ДолГов 114) "менше від топора, має дві заточені сторони"; пів'скринок (114) "ящичок у скрині на всю ширину верхньої частини"; полугарбок (СПГ 78) "віз, яким возять сіно, снопи; менший за гарбу" (гарба "віз для перевезення містких матеріалів"); Полуцвіток (Смик 133) "фіалка триколірна"; полусцінок (0 II 109) "стіна між вікнами".

II.2. Назви істот, яким притаманні лише деякі ознаки тих істот, що названі твірною основою: полупанокъ (1861 Закр. 468) "дрібний поміщик не дворянського роду, який не придбав особистого дворянства"; півпанок (Ж 636) "те ж, що й полупанокъ"; півбожок (636) "той, що поводить себе як Бог, схожий на Бога"; полукровок (СгТ 68) "тварина, яка народилася внаслідок злучки чистокровного самця і простої самки, або навпаки"; Полурибок (НХТ 80) "народна назва риби – камбали".

Окрему групу становлять прізвища людей: Полуботокъ (1685 АрхЮзр I/У 66); Полуситок (Редько 182); Півситок (180); Півхлопок (180).

Як показує зібраний матеріал, всі похідні, що з'явилися внаслідок конфіксації за допомогою форманта ПОЛ-(ПОЛУ-)...-ОК є відіменниковими утвореннями. Поява деяких дериватив супроводжувалася певними морфонологічними змінами у структурі слів, наприклад: комага→ полукомажок, бог→ півбожок, день→ полуденок, скриня → пів'скринок (чергування приголосних), бочка→ полубочок, сотня→ півсоток (усічення твірної основи). Такі мрфонологічні зміни продиктовані самою суттю словотвірного процесу, для якого характерні "свої закономірності, що визначаються специфікою мови, особливостями морфологічної структури слів, фонотактичними умовами сполучуваності словотворчих одиниць на деривaційному шві".

У сучасній мові переважають деривати із морфемою полу-, яка у всіх інших випадках словотворення має відповідник напів- (напівавтомат, напівоберт, напівсон і под.), а як елемент конфікса – полу- (полумисок, полукіпок і под.). Таке явище свідчить на користь афікса , а не кореня, тобто полу- виступає не як частина складних слів (цю місію в українській мові виконує напів-), а частіше як префіксоїд або елемент складних морфем.

Конфіксальні структури з пол-(полу-)... -ок почали формуватися у XV-XVI століттях. Описувана словотворча модель була досить продуктивною на усіх етапах розвитку мови. На сьогодні похідні з пів-(полу-)...-ок широко функціонують як у літературній мові, так і діалектах

Список скорочень джерел.

АрхЮЗР Архив Юго-Западной России,издаваемый Временною Комиссиею по разбору древних актов. К., 1859-1914. Ч. 1-8

Бат Верхратський І. Говір Батюків. Львів, 1912. -308 с.

ВГ	Волинські грамоти XVI ст. Упор. Б.Б.Задорожний, А.М. Матвієнко. К., 1995.-245 с.
ДМ	Ділова мова Волині і Наддніпряншини XVII ст.: Збірник акт. докум. (Відп. Ред. В.В. Німчук. К., 1981.-316 с.
ДолГов	Верхратський І. Про говор долівський // ЗНТШ, 1900.-т. 35-36.-с.1-127.
Ж	Желеховський Е. Малорусско-німецький словар. Т.1-2. Львів, 1886.-1117 с.
Закр.	Закревський Н.В. Старосвьтській бандуриста . Книга третія. Словарь малороссійськіх идіомовь. М., 1861.-с. 247-628.
ІКІС	Індекс картотеки історичного словника XVI-пер. пол . XVII ст. Зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича у Львові.
Лексфр	Лексика поетичних творів Івана Франка. Львів, 1990.
НХТ	Шарлемань М., Татарко К. Словник зоологічної номенклатури. Назви хребетних тварин. К., 1927.
О	Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. Ч.1-2. К., 1984.
Р	Розов В. Українські грамоти Т. 1 (XIV-перша половина XV ст.) К., 1928.
Радив	Крекотень В.І. Оповідання Антонія Радивиловського (З історії української новелистики XVII ст.) К., 1983.-408 с.
Редько	Редько Ю.К. Довідник українських прізвищ. За ред. І.Варченка. К., 1969.– 255 с.
Саболдир Г.О.	Практичний словник сільскогосподарської термінології. Харків, 1931.– 99 с.

Смик	Смик Г.К. Корисні та рідкісні рослини України. Словник-довідник народних назв. К., 1994.– 412 с.
СПГ	Ващенко В.С. Словник полтавських говорів. Вип.І. Харків, 1960.– 107 с.
ССУМ	Словник староукраїнської мови. XIV-XV ст. Т. 1-2. К., 1977-1978.- 630 с.–591 с.
СУМ	Словник української мови. Т. I-II. К., 1970-1980.
Торг	Торгівля на україні. XIV- середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина. К., 1990.– 406 с.
УмС	Уманець М.І., Спілка А., Словарь російсько-країнський. К., 1925.–1149с.
ФП	Словник живої народної, письменної і актової мови руських югівщан Російської і Австро-Венгерської Цесарії. Сост. Фортунат Пискунов. Изд. 2-е испр. и знач. пополн. К., 1882.– 309 с.

Література.

Ряшенцев К.Л. Сложные слова и их компоненты в современном русском языке. Орджоникидзе, 1976.-285с. - с.66.

Воронцова К.Б. Из некоторых наблюдений над сложными именами существительными в современном русском языке// Труды Иркутского госуд. ун-та Т. 26. Вып. 1. Иркутск, 1958.-с.71

Качевская Г.А. К истории сложных существительных с ПОЛ- и ПОЛУ- в русском языке // Вопросы теории и истории языка. Ленинград, 1969.-с.322-329.

Яковлев В.Н. Морфемика и словообразование современного русского языка. Барнаул, 1990.-62с.

Григорьев В.П. Некоторые вопросы теории словосложения на материале сложных существительных с глагольным вторым компонентом в современном русском языке. Дис. ... канд. филол. наук. Москва. 1955.-336с.-с.209.

*Голушкова Е.А.*К вопросу о приставочном словообразовании прилагательных в русском языке // Ученые записки Пермского пед. ин-та. Вып. 17. Пермь, 1958.-с. 47.

Русецкая В.Ф. Семантитко-грамматическая характеристик слов с пол-, полу- на материале современного русского языка. Дис. ... канд. филол. наук. Днепропетровск. 1991.-133с.-с.18-19.

Рященцев К.Л. Зазначена праця.-с.66

Черепанов М.В. Типология префиксальных и конфиксальных структур русского глагола . Автореферат дис. ... доктора филол. наук.Л., 1974.-31с.

Рогожникова Р.П. Варианты слов в русском языке. М., 1966.-160с.-с.37.

Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове): 3-е изд. испр.-М., 1986.-640с.-с.257.

Рогожникова Р.П. Зазн. праця- с.37.

Юркина И. А. Взаимодействие словообразовательной и морфемной структуры слова в процессе формирования конфиксальных структур // Словообразование и стилистика современного русского языка . Изд-во Казанск. ун-та ,1991.-с.168.

Николаев Г.А. Русское историческое словообразование. Изд-во Казанск. ун-та, 1987.-с.71.

Николаев Г.А. Зазн. праця. -с.71.

Кравченко М.В. Словообразовательная морфонология украинского языка . Автореферат дис. ... доктора филол. наук . К., 1990.-с.1